

การตั้งถิ่นฐานและพัฒนากาของภาคตะวันออกเฉียงตอน (ยุคก่อนประวัติศาสตร์ - รัตนโกสินทร์ตอนต้น)

The Settlement and Development of the Eastern Region: the
Early Period (Prehistoric Age - Early Rattanakosin Period)

ภาวดี มหาพันธ์

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง การตั้งถิ่นฐานและพัฒนากาของภาคตะวันออกเฉียงตอน (ยุคก่อนประวัติศาสตร์ - รัตนโกสินทร์ตอนต้น) เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่มีวัตถุประสงค์ดังนี้ ๑) สืบค้นรวบรวมข้อมูลทางภูมิศาสตร์ มานุษยวิทยา โบราณคดี และประวัติศาสตร์ ทั้งที่เป็นข้อมูลลายลักษณ์ และมิใช่ลายลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับภาคตะวันออกเฉียง ๒) ตรวจสอบ วิพากษ์ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ เพื่อให้ได้ทัศนภาพทางประวัติศาสตร์ (Historical Perspective) เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ที่ถูกต้อง ชัดเจน และมีพลวัต ๓) เพื่อให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ พัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครองตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Method)

ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะที่ตั้งสัมพันธ์และความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของภาคตะวันออกเฉียง ทำให้บริเวณนี้เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มานานนับหมื่นปีมาแล้ว การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียง จำแนกได้เป็น ๓ กลุ่มคือ ๑) กลุ่มที่อยู่ตามถ้ำและเพิงผา ๒) กลุ่มที่อยู่ตามเนินดินบริเวณที่ราบเชิงเขา ๓) กลุ่มที่อยู่ตามเนินดินที่ล้อมรอบด้วยป่าชายเลนหรือป่าโกงกาง ในยุคประวัติศาสตร์ก่อนสมัยราชอาณาจักรไทย พบร่องรอยของชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านและเป็นเมือง แถบลุ่มแม่น้ำบางปะกง ทั้งตอนล่างและตอนบน และลุ่มน้ำจันทบุรี (คลองนารายณ์) ลุ่มน้ำบางปะกงตอนล่าง มีชุมชนเมืองพระรถ เมืองพญาเร่ เมืองศรีโพธิ์ จังหวัดชลบุรีและชุมชนเมืองเกาะขนุน บ้านคูเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา ลุ่มน้ำบางปะกงตอนบน (ลุ่มน้ำปราจีนบุรี) มีชุมชนเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองไผ่ ปราสาทเขาฉกรรจ์ เขารัง จังหวัดสระแก้ว ลุ่มน้ำนครนายก มีเมืองดงละคร จังหวัดนครนายก ได้จังหวัดสระแก้วลงมา มีเทือกเขาจันทบุรีและเทือกเขาบรรทัดมีชุมชนเมืองสมัยทวารวดี - ลพบุรี ที่บริเวณวัดทองทั่ว เพี้ยยัด และวัดเพี้ยยัด

สมัยประวัติศาสตร์ไทยยุคต้น (สุโขทัย - รัตนโกสินทร์ตอนต้น) ในสมัยสุโขทัย แม้จะไม่ปรากฏชื่อเมืองในภาคตะวันออกเฉียงใต้พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีชุมชนเมืองเกิดขึ้นแล้วในชื่ออื่น แต่ในสมัยอยุธยาปรากฏชื่อเมืองปราจีนบุรี วัฒนานคร ตาพระยา อรัญประเทศ นครนายก จะเข็งเทรา ชลบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี และตราด เมืองเหล่านี้มีบทบาทสำคัญต่อความมั่นคงปลอดภัยของอาณาจักรและประชาชน ตอนปลายสมัยอยุธยา ยังมีบทบาทสำคัญในการกอบกู้เอกราช และสถาปนาศูนย์อำนาจทางการเมืองการปกครองใหม่ ณ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ในเวลาต่อมา พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนบนและตอนล่าง ในสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ เกี่ยวข้องโดยตรงกับการรื้อฟื้นอำนาจของไทยไว้กับพม่า และลาว เพราะภาคตะวันออกเฉียงใต้เป็นเส้นทางเดินทางบกและทางทะเล รวมทั้งเป็นแหล่งเสบียง พานิช และเป็นด่านป้องกันการรุกรานเข้ามาของกองกำลังจากภายนอก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยต้องทำสงครามกับพม่าด้วยเรื่องของกัมพูชาอยู่จนถึง ๑๔ ปี จึงต้องทรงสร้างความเข้มแข็งมั่นคงให้กับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงใต้ด้วยการยกบ้านให้เป็นเมือง และสร้างเมืองที่มีป้อมปราการแข็งแรงเพื่อป้องกันศัตรูที่จะรุกรานเข้ามาทางทะเลอีกด้วย

คำสำคัญ การตั้งถิ่นฐาน, พัฒนาการทางประวัติศาสตร์, ภาคตะวันออกเฉียงใต้

Abstract

This qualitative research entitled "The Settlement and Development of Eastern Region from Prehistoric Period to the Beginning of Rattanakosin Era" is aimed 1) to explore and to collect both written and non-written information on geography, anthropology, archeology and history of the eastern region of Thailand 2) to examine, to criticize, to analyze and to synthesize for dynamic and correct historical perspective of the region, and 3) employing historical method, to establish knowledge about geographic environment, development of economy and society including politics and government from prehistoric period to the beginning of Rattanakosin Era.

The outcome shows that the location is related to the abundance of natural resources and for more than thousands years that the physical surrounding has made the region the community. The settlement of prehistoric people can be categorized into 3 groups: 1) those who resided in cave and under scarp shed 2) those who resided on molehill in plateau and 3) those who resided on molehill surrounded by mangrove forest. In historic period (before Siamese Kingdom period), evidences of communities have

been found in both upper and lower parts of the Bang Pakong River Basin and the Chanthaburi River Basin (Klong Narai Canal). Around lower the Bang Pakong River Basin, there were Muang Phra Rod, Muang Phya Ray, Muang Si Phalo in Chon Buri Province and Ko Khanun in Ban Khu Muang, Chachoengsao Province. Around upper the Bang Pakong River Basin (Prachin Buri Watershed), there were Muang Si Mahosot, in Prachin Buri Province, Ban Muang Pai, Prasat Kao Noi, and Prasat Kao Rang in Sa Kaew Province. Around the Nakhon Nayok River Basin, there was Muang Dong Lakhon in Nakhon Nayok Province. Sa Kaew Province downward, around the Chanthaburi Mountain Range and the Bantad Mountain Range, there were a number of communities in Dhavaravati to Lop Buri Eras around Wat Thong Hua Temple area in Pha Niat Ancient City and Wat Pha Niat Temple.

During the beginning of Thai historic period (from Sukhothai to the beginning of Rattanakosin period, although there is no any name of community or city recorded, there is evidence showing the existence of community. In Ayudhya period, city names like Prachin Buri, Wattana Nakon, Ta Phraya, Aranyaprathet, Nakhon Nayok, Chacheongsao, Chon Buri, Bang Lamung, Rayong, Chanthaburi and Trat. These communities played important role in securing the kingdom and its subjects, and also, at the end of Ayudhya period, in restoring sovereignty and in establishing new administration center in Thon Buri and later Rattanakosin. During Thon Buri and Rattanakosin, the historic development of the eastern part of Thailand was directly related to restitution of Siamese power in Cambodia and Laos because this region was the passage area for both land and water troops. Moreover, it was also the provision, the means of transportation and the frontier area. In the reign of King Rama III, because the Siamese had fought against Vietnamese for the dispute of power over Cambodia for 14 years, the King had royal command to strengthen the eastern region by upgrading simple communities to become cities and establishing new cities with stable forts for preventing the enemy invasion via the coastal areas.

ความสำคัญและที่มาของปัญหาการวิจัย

ภาคตะวันออกหมายถึงดินแดนที่เป็นที่ตั้งของจังหวัด ๔ จังหวัดในปัจจุบัน ได้แก่ จังหวัด ชะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี สระแก้ว ตราด จันทบุรี ระยอง และชลบุรี มีพื้นที่รวมกัน ๓๖,๕๐๓ ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ ๗ ของพื้นที่ประเทศไทย (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, ๒๕๓๖, หน้า ๑ - ๒)

ที่ตั้งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นทางเชื่อมระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ทางเชื่อมดังกล่าวนี้เรียกว่า "ฉนวนไทย" (Thal Corridor) ในประวัติศาสตร์สมัยทอมเรืองอำนาจ เคยขยายอิทธิพลเข้ามาบริเวณนี้ และเคยใช้บริเวณนี้เป็นทางผ่านไปยังอาณาจักรทวารวดีทางตะวันตก ต่อมาในสมัยประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรไทย กัมพูชา และไทย เคยใช้เส้นทางผ่านภูมิภาคนี้ในการติดต่อค้าขาย รวมทั้งเดินทัพทำสงครามกันในบางโอกาสด้วย

ในปัจจุบันภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งอยู่ระหว่างกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจของไทยที่มีการพัฒนาล้าหน้าที่สุดของประเทศ กับสาธารณรัฐกัมพูชา ประชาธิปไตย เมื่อประมาณ ๓ - ๔ ทศวรรษที่ผ่านมา มีความขัดแย้ง และการสู้รบกันภายในประเทศ และรุกรานเข้ามาทำความเสียหายให้แก่ชีวิต และทรัพย์สินของราษฎรตามชายแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ปัจจุบันแม้จะไม่มีปัญหาการใช้อำนาจต่อผู้ทำผิดภายในประเทศกัมพูชาแล้ว แต่ยังมีปัญหาเรื่องการโจรกรรมรถยนต์ จักรยานยนต์ ถักลอบขนสินค้าหนีภาษี ลักลอบเข้ามาขายแรงงานในประเทศไทย รวมทั้งปัญหาพื้นที่ทับซ้อน และการจดทะเบียนเขาพระวิหารเป็นมรดกโลก และการบริหารจัดการพื้นที่รอบปราสาทเขาพระวิหาร ทำให้เกิดการปะทะกันตามแนวชายแดนเป็นระยะ ๆ ราษฎรที่อยู่บริเวณนี้จึงต้องการใช้อำนาจต้องประสบปัญหาเกี่ยวกับความปลอดภัยของชีวิต ทรัพย์สิน การประกอบอาชีพ และการศึกษาเล่าเรียนของเด็ก ๆ และเยาวชน

ในแนวเหนือใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งอยู่ระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ซึ่งเป็นภาคที่ใหญ่ มีจำนวนประชากรมาก (แต่การพัฒนาและการสร้างงานยังไม่สมดุลกัน) กับชายไทยซึ่งเป็นทางออกสู่ทะเลที่สำคัญของไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเป็นทั้งแหล่งงานที่รองรับแรงงานอพยพจากภาคอีสาน และเป็นเมืองทางติดต่อค้าขายกับต่างประเทศมาแต่อดีต

ด้านทรัพยากรธรรมชาติ ภาคตะวันออกเฉียงเหนืออุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้ ทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าละเมาะ และป่าชายเลน ทรัพยากรธรรมชาติอีกชนิดหนึ่งที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจไม่น้อยไปกว่าป่าไม้ คือ แร่ธาตุ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีแร่ธาตุที่ใช้ในอุตสาหกรรมการผลิต เช่น พลัง เหล็ก ทราวยแก้ว ดีบุก ทองคำ ดินขาว และแร่ธาตุจำพวกรัตนชาติ เช่น หิ้วยม เพทาย โพลิน นุศย์น้ำทอง และเขี้ยวส่อง เป็นต้น (สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ, ๒๕๒๙, หน้า ๔๖ - ๔๘, ๕๕) หลังจากนำก๊าซธรรมชาติจากก้นอ่าวไทยมาขึ้นฝั่งที่จังหวัดระยองแล้ว ภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็เป็นศูนย์กลางการผลิตพลังงานน้ำมันปิโตรเลียม ผลิตไฟฟ้าพลังก๊าซ และเป็นพื้นที่พัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๕, ๖, และ ๗ ตามยุทธศาสตร์การเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทยไปสู่การเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ โดยเน้นการพัฒนาที่จังหวัดชลบุรี ระยอง และฉะเชิงเทรา ให้เป็นแหล่งอุตสาหกรรมหลักของประเทศระยะที่ ๑ และขยายต่อไปยังจังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ด้านทรัพยากรการท่องเที่ยว ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีภูมิประเทศที่งดงาม กล่าวคือ มีชายหาดอ่าว และเกาะแก่ง ในทะเลที่สวยงาม มีอากาศชายทะเลที่สดชื่น จัดเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มี

คุณค่าต่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยวมาก ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบตะวันตก ชาวต่างประเทศ
เจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงของไทยเริ่มนิยมมาพักริวกิว พักฟื้น และตากอากาศชายทะเลที่
อ่างศิลา ศรีราชา และเกาะสีชัง สมัยประชาธิปไตย ทางราชการได้พัฒนาชายทะเลบางแสน ชลบุรี
ให้เป็นสถานตากอากาศชายทะเลของภาคตะวันออก ส่วนพัทยาเริ่มมีชื่อเสียงในฐานะสถานตาก
อากาศในช่วงสงครามเวียดนาม ๒๕๐๗ - ๒๕๑๔ จากนั้นก็ขยายไปถึงระยอง และเกาะแก่งต่าง ๆ

ด้านทรัพยากรมนุษย์ ลักษณะที่ตั้งสัมพันธ์ของภาคตะวันออกทำให้ภาคตะวันออกเป็นที่
รวมของประชากรหลายเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรม ทั้งคนพื้นเมืองเดิมอย่างคนทรง แล้วยังมี
ขอม ไทย ลาว เวียดนาม จีน ฯลฯ นับแต่ปลายสมัยอยุธยาเป็นต้นมา ชาวต่างชาติที่เข้ามา
มากกว่าชาติอื่น ๆ คือ ชาวจีน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บางเมืองในพื้นที่
ชายฝั่งทะเลตะวันออก มีประชากรเชื้อสายจีนอยู่ประมาณครึ่งหนึ่งของประชากรในเมือง

นอกจากนั้นที่ตั้งของภาคตะวันออก ยังมีความสำคัญต่อประเทศทั้งในด้านเศรษฐกิจ
การเมืองการปกครอง และความมั่นคงปลอดภัย แต่ข้อสังเกตเกี่ยวกับภาคตะวันออก ยังอยู่ใน
สภาพการสำรวจเบื้องต้น เมื่อทางกระทรวงจัดกระจายตามความสนใจของผู้ที่ต้องการใช้ ยังขาด
ยุทธศาสตร์ในการจัดการความรู้ และยังไม่พัฒนาไปถึงวิธีการในการจัดระบบข้อสนเทศ ให้
สามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ในการเรียนรู้ การปรับตัว การกำหนดแผนการพัฒนา องค์ความรู้
เกี่ยวกับท้องถิ่นภาคตะวันออกควรได้รับการยกระดับ และนำมาใช้ประโยชน์ทั้งในด้านการศึกษา
การพัฒนามาตรฐานการดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่ และใช้เป็นข้อมูลในการวางแผนพัฒนาของรัฐ

งานวิจัยนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นยุทธศาสตร์ของสาขาวิชาไทยศึกษา ในการรวบรวม ประมวล
และจัดระบบองค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออก ให้อยู่ในสภาพที่เข้าถึงได้ง่าย เป็นเครือข่ายและมี
พลวัต

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อสืบค้น รวบรวม ข้อสนเทศทางภูมิศาสตร์ มานุษยวิทยา โบราณคดี และ
ประวัติศาสตร์ ทั้งข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์ และมีใช้ลายลักษณ์ ทั้งจากส่วนกลาง และในภูมิภาค
ตะวันออก ตลอดจนข้อมูลประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า ตำนานและนิทานพื้นบ้าน

๒. ตรวจสอบ วิพากษ์ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ เพื่อให้ได้ทัศนภาพทางประวัติศาสตร์
(Historical Perspective) เกี่ยวกับภาคตะวันออกที่ถูกต้อง ชัดเจน และมีพลวัต

๓. ให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์
พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ และ การเมืองการปกครอง ตั้งแต่ยุคก่อน
ประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ขอบเขตของงานวิจัย

ขอบเขตด้านเนื้อหา: การตั้งถิ่นฐาน และพัฒนาการของภาคตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคประวัติศาสตร์ก่อนสมัยราชอาณาจักรไทย และสมัยประวัติศาสตร์ไทย (สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี ถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น)

ขอบเขตด้านพื้นที่: ๘ จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงใต้

ขอบเขตด้านเวลา: ยุคก่อนประวัติศาสตร์ - รัตนโกสินทร์ตอนต้น

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงใต้ผ่านกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพ แนวประวัติศาสตร์ จนเป็นองค์ความรู้ที่เป็นระบบ พร้อมใช้งาน และเข้าถึงได้ง่าย

๒. เป็นฐานข้อมูลภาคตะวันออกเฉียงใต้ที่สามารถนำไปใช้สร้างความเข้าใจ ช่างอิง หรือนำไปศึกษาต่อยอดในด้านที่ผู้สนใจ เพื่อให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงใต้ลึกซึ้ง กว้างขวาง และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๓. บกระดับขององค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงใต้ สร้างเครือข่ายและนำไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนามาตรฐานการดำเนินชีวิตของประชากรในภาคตะวันออกเฉียงใต้

๔. เสริมคุณภาพ ทักษะ และศักยภาพ มหาบัณฑิต และคณาจารย์บัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

ระเบียบวิธีวิจัย

ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Method) ในการสืบค้น รวบรวม ข้อสนเทศ ทั้งที่เป็นลายลักษณ์ และมิใช่ลายลักษณ์ และจัดกระทำกับข้อสนเทศด้วยการประเมิน ตรวจสอบ วิพากษ์ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ จนได้ทัศนภาพที่ถูกต้อง ชัดเจน และนำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

สภาพภูมิศาสตร์ สิ่งแวดล้อม และความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติในอดีต ทำให้พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงใต้มีความเหมาะสมที่จะเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์กล่าวคือ

ลักษณะทางภูมิประเทศ ของภาคตะวันออกประกอบด้วย ๑) ทิวเขา ๒) ที่ราบ (ทั้งที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่ราบลอนลาด และที่ราบชายฝั่งทะเล) ๓) ชายฝั่งทะเลและเกาะแก่งต่าง ๆ ส่วนภูมิอากาศดีตลอดปี ไม้ร้อนมาก หนาวมาก หรือฝนตกชุกจนเกินไป ทั้งยังอุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติทั้งบนบก และในทะเล

๑. การตั้งถิ่นฐานของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออก

มีผู้จำแนกการตั้งถิ่นฐานของคนยุคนี้ไว้เป็น ๓ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑ อาศัยอยู่ตามถ้ำ และเพิงผา บริเวณเทือกเขาต่าง ๆ เช่น เขาชะอางคร่อมคลอง (เขาชะอางค์น้อยยอด) อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เขารัง อำเภอแกลง จังหวัดระยอง (ประกอบด้วยแหล่งโบราณคดีถ้ำละคร ถ้ำเสือหัว และถ้ำเจ็ดชั้น) กลุ่มเขาแก้ว จังหวัดจันทบุรี และเขาฉกรรจ์ อำเภอเมือง จังหวัดสระแก้ว จะเห็นว่ามนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มนี้ ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ทั่วภาคตะวันออก หลักฐานที่พบส่วนใหญ่ เป็นเครื่องมือหินกะเทาะ เครื่องมือหินขัด และเศษภาชนะดินเผา มีการกำหนดอายุไว้ประมาณ ๑๐,๐๐๐ - ๒๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว สันนิษฐานว่าคนกลุ่มนี้ดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ และหาของป่า เป็นส่วนใหญ่ อาจจะเป็นยุคเริ่มต้นของการทำเกษตรกรรมแบบง่าย ๆ ได้บ้าง

กลุ่มที่ ๒ อาศัยอยู่ตามเนินดินบริเวณที่ราบเชิงเขา เช่น แหล่งโบราณคดี โคกมะกอก สระมะม่วง บ้านวงรี จังหวัดสระแก้ว และแหล่งโบราณคดี บ้านคลองบอน จังหวัดจันทบุรี หลักฐานทางโบราณคดีที่พบเป็นภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ เครื่องมือเครื่องใช้ประเภทเหล็ก และสำริด อายุประมาณ ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ ปี สันนิษฐานว่าคนกลุ่มนี้น่าจะดำรงชีวิตแบบสังคมเกษตรกรรมระดับหมู่บ้าน (Village Farming Society) เพราะพบเครื่องมือเครื่องใช้เหล็กที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูก เช่น จอบ เสียม และเคียว มีประเพณีการฝังศพที่ฝังเครื่องมือเครื่องใช้ตลอดจนเครื่องประดับไปด้วย (กรมศิลปากร, ๒๕๓๖, หน้า ๙๒ - ๙๕)

กลุ่มที่ ๓ มนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มนี้อาศัยอยู่ตามเนินดินล้อมรอบด้วยป่าชายเลน หรือป่าโกงกาง สภาพภูมิประเทศของภาคตะวันออกในยุคนั้นแตกต่างจากปัจจุบัน พื้นที่บางส่วนของพื้นที่ตอนมีน้ำทะเลล้อมรอบอยู่ พื้นที่ชายฝั่งทะเลในอดีตเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่น บริเวณ โคกพนมดี อำเภอพนัสนิคม โคกระกา โคกกะเหรี่ยง หรือโคกฝรั่ง อำเภอพานทอง เนินสำโรง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี บึงไม้ดำ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว โคกพนมราบ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา นักโบราณคดีประมาณอายุไว้ประมาณ ๔,๐๐๐ - ๓,๕๐๐ ปีมาแล้ว ลักษณะเด่นของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มที่ ๓ คือ ดำรงชีวิตโดยอาศัยทรัพยากรจากทะเล (Marine Subsistence) เป็นส่วนใหญ่ ปัจจุบันนักโบราณคดี และ

นักมานุษยวิทยา เชื่อว่า มนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มที่ ๓ ที่อยู่ที่โคกพนมดี โคกกระกา และ โคกขี้หนอน จังหวัดชลบุรี เป็นกลุ่มที่อพยพจากที่สูงลงมาสู่ที่ราบ และได้รับวัฒนธรรมจากชุมชน นอกภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ข้อสังเกตที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ พบลูกบิด เปลือกหอยรูปตัว H หรือ ตัว I ในภาชนะอังกฤษ ที่พบที่แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี จังหวัดชลบุรี คล้ายคลึงกันกับที่พบ ที่แหล่งโบราณคดีห้วยใหญ่ ท่าแฉะ จังหวัดชลบุรี

หลักฐานโบราณคดีที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า กลุ่มคนยุคก่อนประวัติศาสตร์ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการติดต่อกับชุมชนภายนอกคือ กลองมโหระทึก ที่ภาชนะดินเผาที่พบที่ แหล่งโบราณคดีบ้านท้ายไร่ บ้านนางาม (บ้านสามง่าม) จังหวัดสุราษฎร์ธานี และแหล่งโบราณคดี บ้านดงชัยมัน จังหวัดปราจีนบุรี กลองมโหระทึก เป็นโบราณวัตถุที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรม ขอมัน คาดว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑ - ๕

๒. ชุมชนเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยุคก่อนสมัยราชอาณาจักรไทย

พัฒนาการของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในระดับของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก็เช่นเดียวกับพัฒนาการของบ้านเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งส่วนหนึ่ง เป็นผลของการรับอารยธรรมจากอินเดีย ทำให้เกิดการรับปรับวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมกับ วัฒนธรรมจากภายนอกให้สอดคล้องกลมกลืนกัน แหล่งที่เป็นศูนย์กลางและสัญลักษณ์ทาง วัฒนธรรมของท้องถิ่น ได้เปลี่ยนมาเป็นวัดทางพุทธศาสนา หรือเทวสถานในศาสนาฮินดู หรือ พุทธมหายาน นอกจากนั้นยังเกิดพัฒนาการทางเศรษฐกิจ การเมือง ที่ทำให้ชุมชนเดิมซึ่งเคยเป็น สังคมหมู่บ้าน หรือเมืองเล็ก ๆ ขยายตัว และเจริญขึ้นเป็นเมืองขนาดใหญ่ เป็นรัฐตามลำดับ (ศรีศักดิ์ วัชรโกวิท, ๒๕๕๕, หน้า ๑๒ - ๑๔)

ชุมชนที่พัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองในยุคแรก ๆ ของประวัติศาสตร์ในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ เมืองพระรถ ที่อำเภอพนมสนธิคม เมืองพญาแร่ อำเภอปทุมทอง เมืองศรีพิไล อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เกาะขนุน - บ้านคูเมือง อำเภอพนมสารคาม สนาบชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองดงละคร อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก ลุ่มน้ำบางปะกงตอนบน (ลุ่มน้ำปราจีนบุรี: แควหูนาม - แควพระปรัง) ปรากฏร่องรอยของชุมชนเมืองโบราณที่เขตบ้านเมืองไผ่ เรียกว่า เมืองไผ่ อำเภอ วัฒนานคร และปราสาทเขาน้อย ที่อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ขกลงมาทางใต้ที่จังหวัด จันทบุรี บริเวณที่ราบหน้าเขาสระบาป - คลองนารายณ์ พบร่องรอยชุมชนโบราณที่ วัดทองทั่ว เพนียด และวัดเพนียด

เมืองพระรถ นักโบราณคดีและนักมานุษยวิทยาสันนิษฐานว่า เป็นเมืองที่มีการสืบทอด ของชุมชนเมืองที่มีมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ และมีพัฒนาการขึ้นเป็นเมืองที่มีอารยธรรมในช่วง

พุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ (สมัยทวารวดี) เพราะมีการติดต่อกับบ้านเมืองที่เจริญแล้วในพื้นที่
แถบนั้น ได้แก่ เมืองศรีมโหสถ คาดว่าเมืองพระรถเป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองที่มีความสัมพันธ์
กับเมืองพญาเร่ และเมืองศรีพโลที่อยู่ห่างออกไปทางชายฝั่งทะเล มีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพระรถ
ยังมีพัฒนาการสืบทอดมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ (สมัยลพบุรี) และยุคต้นกรุงศรีอยุธยา
ทั้งยังเป็นเมืองที่มีการติดต่อกับชายทางทะเลกับอินเดีย เปอร์เซีย และจีน

เมืองพญาเร่ เป็นเมืองสมัยทวารวดีร่วมกับเมืองพระรถ ตั้งอยู่ในเขตที่สูง มีผู้สันนิษฐาน
ว่า เมืองนี้มีชื่อเมืองที่มีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องหลายสมัย น่าจะเป็นเมืองที่คร่าว หรือเมืองบน
เส้นทางการติดต่อทางบกกระหว่างชลบุรี และระยองในสมัยโบราณ (ศรีอภัย วุฒิกิตติ, ๒๕๒๒,
หน้า ๕(๓), ๓๓ - ๔๕)

เมืองศรีพโล เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเนินเขาหิน ก่อสร้างมาตั้งแต่สมัยทวารวดี ด้านตะวันออก
เฉียงใต้ ด้านตะวันตก และด้านเหนือ ของเมืองนี้ ติดต่อกับที่ราบลุ่มชั้นและริมทะเล เป็นรูปของ
อ่างรูปสี่เหลี่ยมเคยมีกำแพงดินสูง ๑ เมตรโดยรอบ กำแพงนี้ถูกทำลายไปเนื่องจากการสร้างถนน
สุรนารี

จากโบราณวัตถุ และตำแหน่งที่ตั้งของเมือง ทำให้สันนิษฐานกันว่า เมืองศรีพโล เป็น
ชุมชนเมืองอันเกี่ยวกับการค้า เป็นที่จอดพักเรือสินค้าแล่นเข้ามาบางปะกง เรือค้าขายจากจีน
เวียดนาม และกัมพูชา จะต้องมาจอดพักอยู่ที่เมืองศรีพโลก่อนจะเดินทางต่อไปยังปากน้ำ
เจ้าพระยา ทำจีนและแม่กลอง เมืองศรีพโลจึงรุ่งเรืองไปเพราะการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์ ทำให้
เมืองศรีพโลไม่เหมาะที่จะเป็นเมืองท่าจอดพักสินค้าเหมือนในอดีต ชุมชนเมืองจึงเคลื่อนลงมาอยู่ที่
บางปลาสร้อย

บ้านคูเมือง จากหลักฐานร่องรอยของชุมชนโบราณ และโบราณวัตถุที่พบ นักโบราณคดี
และนักมานุษยวิทยาสันนิษฐานว่า บ้านคูเมืองเป็นชุมชนเมืองที่เกิดจากการเคลื่อนย้ายของผู้คน
จากที่อื่นเข้ามาตั้งหลักแหล่ง เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ลงมา และมีการติดต่อทางบก
กับเมืองพระรถที่พนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และต่อไปจนถึง
กบินทร์บุรี

เมืองศรีมโหสถ เป็นเมืองใหญ่ระดับนครรัฐ น่าจะมีอายุก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ อาจจะ
เก่าจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ แสดงให้เห็นความเป็นเมืองอย่าง
ชัดเจน เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ภายในเมืองและบริเวณรอบ ๆ เมืองพบโบราณสถานทับซ้อน
กันหลายยุคหลายสมัย บริเวณรอบนอกเมืองมีร่องรอยของศาสนสถาน มีแนวคันดิน ร่องรอยลำ
คลองและสระน้ำ ที่แสดงให้เห็นความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีผังเมือง และการพัฒนาบ้านเมือง
นอกจากนั้นยังพบผู้พบลูกปัด กำไลหิน จักรหิน เครื่องประดับที่ทำด้วยโลหะ ดวงตราที่ทำจากหิน
มีค่าอันเป็นโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในยุคต้นประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงทวารวดี นอกจากนั้นภายใน

เมืองยังพบโบราณวัตถุทั้งแบบก่อนประวัติศาสตร์ ยุคประวัติศาสตร์ตอนต้น มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่พบที่เมืองออกแก้ว (ออกแหว) ชายฝั่งทะเลใกล้ปากแม่น้ำโขงในประเทศเวียดนาม บรรดาปราชญ์ทางด้านมานุษยวิทยา และโบราณคดีต่างมีความเห็นว่าเมืองศรีมโหสถน่าจะเป็นเมืองสำคัญของอาณาจักรฟูนัน ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๔ - ๙ ลงมา เป็นเมืองที่มีการติดต่อทางทะเลกับต่างประเทศ และมีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณร่วมสมัยที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน เช่น เมืองพระรถ เมืองพญาเร่ เมืองดงละคร ไปจนถึงเมืองลพบุรี อีกทางหนึ่งจากภูเขาพนมดงรัก (ดงเล็ก) ไปนครราชสีมาทางด้านอรัญประเทศ พระตะบองและกัมพูชา พบร่องรอยของชุมชนโบราณเป็นระยะ ๆ

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองศรีมโหสถเป็นพัฒนาการของวัฒนธรรมแบบทวารวดีที่มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมอื่นตามช่วงเวลา กล่าวคือ พุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นช่วงเวลาของการสร้างบ้านแปงเมือง พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๓ เป็นระยะที่มีการรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอินเดียสมัยคุปตะ และหลังคุปตะ พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๖ เป็นช่วงเวลาที่เมืองศรีมโหสถพัฒนาเจริญรุ่งเรือง พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นอิทธิพลทางวัฒนธรรมอินเดียแบบปาละ และจากขอมผสมผสานกับลักษณะพื้นเมือง ได้แก่ พระพุทธรูป ประติมากรรมดินเผาแบบที่มักพบในเมืองทวารวดี เครื่องเคลือบดินเผาจีนสมัยราชวงศ์ถัง ราชวงศ์ซ่ง และเครื่องเคลือบเปอร์เซีย พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ลงมาพบร่องรอยของอิทธิพลทางวัฒนธรรมขอม ปรากฏลักษณะสถาปัตยกรรมของแบบบายอนที่โบราณสถานสระนรกศ พุทธศตวรรษที่ ๑๘ คงมีการค้าขายกับต่างประเทศ พบหลักฐานเครื่องเคลือบจีนสมัยราชวงศ์หยวน ราชวงศ์หมิง ขณะเดียวกันก็มีการค้าขายกับเมืองโบราณทางภาคอีสานของไทยปัจจุบัน ดังปรากฏหลักฐานจำพวกเครื่องเคลือบจากบุรีรัมย์ และแผ่นตะกั่วฝังเป็นดิน (กรมศิลปากร, ๒๕๓๕, หน้า ๑๓๙ - ๑๔๐)

ลุ่มน้ำปราจีนบุรี: แควพระปรัง แควหนุมาน และห้วยพรมโหด

บริเวณที่ลุ่มต้นน้ำแควพระปรังในเขตอำเภอเมืองสระแก้ว กับอำเภอวัฒนานคร และบริเวณต้นลำห้วยพรมโหด ปรากฏร่องรอยของชุมชนโบราณที่มีอายุเก่าแก่กว่าสมัยลพบุรีค่อนข้างจะหนาแน่น และมีต่อเนื่องเข้าไปในประเทศกัมพูชา ทางตะวันออกของทะเลสาบเขมร ศาสตราจารย์ กิตติคุณ ศรีศิริ วัลลิโกดม แบ่งชุมชนที่สะท้อนให้เห็นความสำคัญของบริเวณต้นน้ำปราจีนบุรี คือ ชุมชนบ้านหอย เคยมีปราสาทเก่าอยู่แต่ถูกทำลายไปหมดแล้ว เป็นพื้นที่ที่พบทับหลังสมัยไพรกเมง (ก่อนสมัยเมืองพระนคร) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา ถัดจากชุมชนบ้านหอยไปทางตะวันออกไปประมาณ ๑๔ กิโลเมตร มีชุมชนขนาดใหญ่มีเนินคันดิน สระน้ำที่รับขื่อน มีลักษณะเป็นคันกักและชักน้ำเพื่อใช้ และการระบายน้ำสำหรับชุมชน คล้ายเมืองฝ้าย ซึ่งเป็นชุมชนเมืองโบราณสมัยทวารวดี ที่อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ เรียกว่า เมืองฝ้าย หรือบ้านเมืองฝ้าย จาก

ร่องรอยหลักฐานที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่าเมืองไผ่ น่าจะเป็นเมืองใหญ่ที่สำคัญในบริเวณนี้ ภายในเมืองพบเนินดินที่มีลักษณะเป็นที่อยู่อาศัยจำนวนมาก มีศาสนสถานหลายแห่ง ทั้งในเมืองและรอบเมือง ซากศาสนสถานที่เหลืออยู่ ๒ แห่งแสดงให้เห็นว่าเป็นชิ้นส่วนของปราสาทซึ่งอาจจะมีอายุก่อนสมัยเมืองพระนคร นอกจากนั้นยังพบโบราณวัตถุที่มีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี แต่ยังไม่สามารถยืนยันอายุของเมืองไผ่ได้ชัดเจน อาจจะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ลงมา

ปราสาทเขาน้อยสี่ชมพู - ปราสาทเขาร้าง อยู่ห่างจากเมืองไผ่ขึ้นไปทางเหนือประมาณ ๑๒๐ กิโลเมตร มีชุมชนเมืองโบราณอีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่ใกล้ลำห้วยนางาม เป็นชุมชนเมืองโบราณที่มีคูน้ำล้อมรอบ ลักษณะผังเมืองเป็นสี่เหลี่ยมมน ด้านตะวันออกมีชุมชนแบบทวารวดี ภายในบริเวณชุมชนถูกเกสึ้นรุมเพื่อเอาพื้นที่ทำการเพาะปลูกเกือบหมด พบเศษภาชนะดินเผาซึ่งมีลักษณะคล้าย ๆ กับที่พบที่เมืองไผ่ แต่ชุมชนนี้ยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อศึกษาชั้นดินและการสืบเนื่องของชุมชน จึงไม่สามารถกำหนดอายุได้ ได้แต่สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ตั้งแต่สมัยทวารวดีลงมาถึงลพบุรี (พิรพน พิลนุพงศ์, ๒๕๔๒, หน้า ๕๑๖ - ๕๔๘)

ชุมชนเมืองโบราณในพื้นที่นี้ มีลักษณะแตกต่างจากชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง เช่น เมืองศรีมโหสถ เมืองดงละคร และเมืองพระรถ การพบซากปราสาท และบรรดาทับหลังตลอดจนศิลปวัตถุขอมในบริเวณนี้ แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับบ้านเมืองขอม ทั้งสมัยก่อนเมืองพระนครและสมัยเมืองพระนครโดยเฉพาะการพบทับหลัง สมัยไพรกเมงที่ปราสาทบ้านน้อย อำเภอวัฒนานคร ศาสนสถานหรือปราสาทบนยอดเขาน้อย และเขาร้าง อำเภอรัษฎาประเทศ ตลอดจนศิลาจารึกที่พบที่เขาน้อย รูปเคารพ (สิ่งศักดิ์) และทับหลังที่พบ ทำให้นักโบราณคดีสันนิษฐานว่า ศาสนสถานบนยอดเขาน้อยสี่ชมพูมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ และคงพังทลายลง จึงมีการสร้างใหม่ทับที่เดิมในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ (พิรพน พิลนุพงศ์, ๒๕๔๒, หน้า ๕๐๑ - ๕๐๗) ส่วนปราสาทเขาร้างสร้างบนยอดเขาร้างห่างจากเขาน้อยไปทางตะวันตก ปราสาทนี้ถูกรื้อทำลายไปหมด เหลือเพียงศิลาจารึกอักษรปัลลวะ และภาษาขอม พ.ศ. ๑๑๘๒ กล่าวถึงการถวายทาสและต้นไม้

ลุ่มน้ำนครนายก (บางปะกงตอนบนด้านตะวันตก) ปรากฏร่องรอยของชุมชนโบราณร่วมสมัยกับเมืองศรีมโหสถ และเมืองพระรถ ชุมชนนี้เรียกกันว่า "เมืองดงละคร"

เมืองดงละคร ตั้งอยู่ในเขตตำบลดงละคร อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก รูปร่างค่อนข้างกลม มีคันดินกำแพงเมือง และคูเมืองล้อมรอบ เนื้อที่กว่า ๒๗๐ ไร่ นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าภายในเมืองน่าจะเป็นที่อยู่อาศัยของชนชั้นปกครอง ประชาชนโดยทั่วไปกระจายอยู่รอบเมือง และบริเวณรอบเนินดิน ๒ ชั้น โบราณวัตถุที่พบมีหลายชนิด ทั้งที่ทำด้วยดินเผา โลหะ หินและแร่โบราณวัตถุเหล่านั้นมีทั้งเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ เครื่องประดับ และประติมากรรมในศาสนา (กรมศิลปากร, ๒๕๓๖, หน้า ๗๖ - ๘๑)

แนวคิดเกี่ยวกับเมืองดงละคร น่าจะเป็นชุมชนบริเวณลำน้ำเก่าสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมีอายุต่อเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีและพัฒนาต่อมาเป็นชุมชนเมืองดงละคร โดยการรับวัฒนธรรมจากภายนอก ผ่านทางการเดินเรือค้าขาย เมืองนี้น่าจะมีความสัมพันธ์กับเมืองศรีมโหสถ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของภูมิภาคนี้ (ธิดา สารระยา, ๒๕๓๒, หน้า ๔๓) เมืองดงละครเป็นเมืองเล็กกว่า และมีพัฒนาการน้อยกว่า แต่ก็น่าจะมีความสำคัญไม่น้อย จากหลักฐานที่พบนักโบราณคดีสันนิษฐานว่า ชาวดงละคร น่าจะรู้จักหล่อโลหะเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับ อายุของเมืองดงละครคงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๖ และร้างลงเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗

ชุมชนเมืองโบราณในเขตจังหวัดจันทบุรี บริเวณเมืองจันทบุรีที่อยู่ริมแม่น้ำจันทบุรีที่เขาเนินวง และเขาพลอยแหวน เป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณแต่กลับไม่พบร่องรอยของชุมชนเมืองหรือโบราณวัตถุสถาน ที่เก่ากว่าสมัยอยุธยาเลย บริเวณที่พบศาสนสถาน และร่องรอยของชุมชนที่เก่าแก่ไปถึงสมัยลพบุรี และทวารวดี กลับเป็นบริเวณวัดทองทั่ว และบริเวณใกล้คลองที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ซึ่งแตกต่างจากศาสนสถานในชุมชนเมืองโบราณอื่นๆ (ศุภักษร ใจดีภาคม, ๒๕๔๕, หน้า ๕๐)

ภาพถ่ายทางอากาศของโบราณสถานวัดเพ็ญยศ เพ็ญยศ และวัดทองทั่ว แสดงให้เห็นว่าเป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่นอกบริเวณที่เป็นชุมชน และยังอยู่ในพื้นที่ที่เป็นที่ต่ำติดชายทุ่ง แหล่งที่เป็นชุมชนเมืองโบราณอยู่ห่างจากบริเวณบ้านเพ็ญยศมาทางตะวันตก ๕๐๐ เมตร อยู่บริเวณเชิงเขาที่มีคลองนารายณ์ และคลองสระบาไหลผ่าน นักวิชาการโบราณคดีเชื่อว่าชุมชนเมืองโบราณแห่งนี้เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ เป็นชุมชนเมืองที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ค่อนข้างต่ำ และอาจจะมีน้ำท่วมฉับพลันได้อีกต่าง ซึ่งเป็นลักษณะที่แตกต่างจากการตั้งบ้านเมืองของกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดี และชุมชนสมัยก่อนเมืองพระนครอย่างชัดเจน ทำให้เกิดความสงสัยว่ากลุ่มคนที่สร้างบ้านเมืองที่จังหวัดระยองเป็นใคร มีผู้สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นคนพื้นเมืองเดิม ซึ่งต่อมาได้มีการติดต่อสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับพวกจาม ชุมชนจึงเจริญเติบโตขึ้นกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชนอื่น และรับวัฒนธรรมทางศาสนาจากอินเดียโดยผ่านมาทางพวกจามและพม่าจากอินเดีย เมื่อเวลาผ่านไปได้มีการติดต่อกับพวกขอมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบ ๆ ทะเลสาบเขมร และกลุ่มคนทางลุ่มแม่น้ำมูล แม่น้ำชีตอนล่าง

3. ภาคตะวันออกสมัยราชอาณาจักรไทยยุคต้น: สุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สมัยสุโขทัย สมัยสุโขทัยเป็นราชธานี ยังไม่ปรากฏชื่อเมืองในภาคตะวันออก ทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกตอนล่าง แต่ได้พบโบราณวัตถุจำพวกถ้วยเงิน ที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๗ ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์ขีอง จึงสันนิษฐานว่า ในสมัยสุโขทัยมีชุมชนเมืองเกิดขึ้นในภาคตะวันออกทั้งตอนบนและตอนล่างแล้วในชื่ออื่น

สมัยอยุธยา สมัยอยุธยาเป็นราชธานี เริ่มปรากฏชื่อเมืองในภาคตะวันออกเฉียงตอนบน และตอนล่าง ตอนบนสุดของภาคตะวันออกเฉียงตอนบนปรากฏชื่อเมืองปราจีนบุรีขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) เป็นหัวเมืองขึ้นใน ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมืองปราจีนบุรี มีฐานะเป็นเมืองจัตวา ผู้ปกครองมีตำแหน่งเป็น "ผู้รั้ง" มีบรรดาศักดิ์และราชทินนามว่า "พระอุไทยธานี" พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองปราจีนบุรี ส่วนใหญ่เป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับศึกสงครามระหว่าง ราชอาณาจักรอยุธยา กับ กัมพูชา ตามเหตุอาจจะเนื่องมาจากกัมพูชาพิจารณาเห็นว่า อยุธยาเป็นราชอาณาจักรใหม่ แต่กัมพูชาเป็นอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองมาก่อน เมื่อต้องตกเป็นรัฐบริวารของอยุธยาจึงทำให้ยอมรับไม่ได้ ฉะนั้น ทุกครั้งที่กรุงศรีอยุธยามีศึกกับพม่า หรือมีปัญหาทางการเมืองภายใน ผู้ปกครองกัมพูชา ก็จะส่งกองกำลังเข้ามากวาดต้อนผู้คนแถบหัวเมืองตะวันออกเฉียงตอนบนไปยังดินแดนกัมพูชาเป็นนิจ การกระทำของผู้นำปกครองกัมพูชาสร้างความไม่พอใจให้แก่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเสมอมา และเมื่อมีโอกาสก็จะยกกำลังไปตอบโต้ เช่นองที่อาณาจักรอยุธยาใช้ในการเดินทางไปกับพม่า ทั้งทางบกและทางเรือ ก็ใช้เส้นทางผ่านหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงตอนบนและตอนล่าง (ดูบันทึกโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, ๒๕๒๘, หน้า ๔๕๐ - ๔๕๒)

จังหวัดสระแก้ว แม้จะเป็นจังหวัดใหม่ที่เพิ่งถือกำเนิดขึ้นเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ ตามพระราชบัญญัติจัดตั้งจังหวัดโดยแยกจากอยุธยาและสระบุรี คลองนาต ตาพาง วังน้ำเย็น วัฒนานคร และอรัญประเทศ ออกจากการปกครองของจังหวัดปราจีนบุรี หากพิจารณาทางด้านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่จะพบว่า พื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของจังหวัดสระแก้วนี้ มีบทบาทและพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาช้านาน เช่นเดียวกับจังหวัดอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงตอนบนแต่ยังอยู่ในชื่ออื่น ชื่อสระแก้วปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๑๓๐ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระมหาธรรมราชา ว่ากัมพูชาได้ส่งกองทัพมากวาดต้อนผู้คนจากเมืองสระแก้ว ปราจีนบุรี นครนายก ไปกัมพูชา และในปี พ.ศ. ๒๑๓๖ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกรีธาทัพจากพระนครศรีอยุธยาไปเมืองตะแคง ทำให้ทราบว่าวัฒนานคร ตาพระยา และอรัญประเทศล้วนเป็นพื้นที่ที่อยู่บนเส้นทางเดินทางเดินทัพ และการติดต่อกันของราชอาณาจักรอยุธยากับกัมพูชา มาตั้งแต่สมัยดังกล่าว และใช้สืบมาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์

จังหวัดนครนายก ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี นครนายกมีสถานภาพเป็นหัวเมืองขึ้นในเช่นเดียวกับเมืองปราจีนบุรี ตั้งอยู่บนเส้นทางยุทธศาสตร์ของราชอาณาจักรอยุธยา มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งและไมตรีของอาณาจักรไทย และกัมพูชา บทบาทของนครนายกเน้นหนักไปทางด้านการเตรียมเสบียงสำหรับกองทัพอยุธยา ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาปี พ.ศ. ๒๑๑๓ พ.ศ. ๒๑๓๐ พ.ศ. ๒๑๓๔ พ.ศ. ๒๑๓๖ พ.ศ. ๒๑๓๗ พ.ศ. ๒๑๓๘ พ.ศ. ๒๑๓๙ และพ.ศ. ๒๑๔๐ เป็นต้น (กรมศิลปากร, ๒๕๑๕, หน้า ๒๑๒ - ๒๑๕, ๓๙๗ - ๓๙๘ และ ๕๙๖)

จังหวัดฉะเชิงเทรา กำเนิดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระองค์ทรง
จัดการป้องกันประเทศด้วยการตั้งเมืองใหม่เพิ่มขึ้น เช่น เมืองนนทบุรี สาครบุรี (สมุทรสาคร)
นครชัยศรี รวมทั้งฉะเชิงเทราซึ่ง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,
๒๔๖๗, หน้า ๔๖) มีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นใน เจ้าเมืองมัยศและราชทินนามว่า "พระวิเศษดาชัย"
บทบาทหลักคือรวมกับพระยานครนายก พระยาปราจีนบุรี และพระสระบุรี เกณฑ์คน ๑๐,๐๐๐
คนตั้งเป็นกองเสบียงทางบก ยกไปตั้งค่ายปลูกยิงฉาง รวบรวมเสบียงอาหารเตรียมไว้ให้ "ทำนบ"
เพื่อคอยจ่ายเสบียงให้แก่กองทัพหลวงที่ผ่านไปหัวศึกทางด่านนั้น พระวิเศษดาชัยได้เลื่อนยศเป็น
"พระยาวิเศษดาชัย" หลังจากสมเด็จพระนเรศวรทรงยึดเมืองมัญฉิวันได้สำเร็จ

จังหวัดชลบุรี ความทำเนียบศักดิ์คณาจารย์เมืองมหาจักรราช ๑๒๙๓ (พ.ศ. ๑๙๑๓) ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพะงั่ว) เมืองชลบุรีมีฐานะเป็นเมืองจัตวา ผู้รักษาเมืองมีบรรดาศักดิ์ และราชทินนามว่า "ออกเมืองชลบุรีศรีมหาสมุทร" คำว่า ๑๒๙๓ ในจีนแปลตรงตัว (กรมศิลปากร ๒๕๔๕ หน้า ๖) ในปีพ.ศ. ๑๙๒๓ - ๑๙๒๔ ชาวเมืองชลบุรีถูกพระยาภิรมย์พิชัยยกทัพมาตีเมืองชลบุรีไปก่อนหน้าที่จะรบกับพระยาจันทบุรี และในปี พ.ศ. ๒๓๐๙ พระยาพิชัยยุทธยกทัพมาปิดล้อมอยู่ กรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ ในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ถูกเนรเทศไปลังกา ได้เสด็จกลับมาเกลี้ยกล่อมรวบรวมรายจกรรจ ทั่วหัวเมืองภาคตะวันออกให้เข้าร่วมในกองทัพของพระองค์อ้างว่าจะไปช่วยป้องกัน พม่าหรือญวน แต่พระเจ้าอยู่หัวเอกทัศไม่ทรงไว้วางพระทัย เพราะการกระทำดังกล่าวเป็น การทำผิดกฎหมายเชียรบาต จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพไปปราบกรมหมื่นเทพพิพิธ เกิดการต่อสู้กันจน ย่อยยับทั้งสองฝ่าย แต่ยังคงยกกองทัพมาโจมตีข้ากรมหมื่นเทพพิพิธต้องหนีไปพม่า เหตุการณ์ ครั้งนั้นทำให้เมืองชลบุรีและเมืองฉะเชิงเทรามีสภาพเหมือนเมืองร้างอยู่ระยะหนึ่ง (กรมศิลปากร, ๒๕๔๕ หน้า ๖ - ๗)

ก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่า ๓ เดือน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นพระยาวชิรปราการได้พาสมัครพรรคพวกทหารไทย - จีน ประมาณพันคน ตีฝ่าวงล้อมพม่าออกมาจากกรุงศรีอยุธยา เพื่อมาหากำลังสนับสนุนทางหัวเมืองภาคตะวันออก กองกำลังของพระยาวชิรปราการออกจากพระนครศรีอยุธยา มาหยุดพักที่บ้านพรานนก พักแรมระหว่างทางในเขตเมืองนครนายก ๒ วัน ถึงบ้านนาเริง ต่อจากนั้นอีก ๑ วัน ถึงเมืองปราจีนบุรี ข้ามด่านกบเจด แล้วหยุดพักทุ่งนาอาหารทางปากตะวันออกจากนั้นจึงยกข้ามทุ่งวกลงใต้ ผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ได้ปะทะกับกองทัพพม่าที่ออกมาดักที่บริเวณปากน้ำโจ้ได้ อำนวยบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา หลังจากชนะกองทัพพม่าแล้วของกำลังของพระยาวชิรปราการก็เคลื่อนผ่านพานทอง ดอนหัวฬ่อ บ้านอุ้มทะมา หนองไม้แดง เขาพระบาท บางปลาสร้อย แต่ชลบุรีขณะนั้นมีสภาพเหมือนเมืองร้าง จึงยกเลยไปพักแรมที่ทุ่งไผ่เตี้ย และลัดหนีบ อีกแห่งละ ๑ คืน จากนั้นจึงเดินทางต่อไปจังหวัดระยอง

ที่ระยองเกิดปะทะกับขุนรามหมื่นช่อง ขุนรามหมื่นช่องผู้ไม่ได้แตกหนีเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งขุนรามหมื่นช่องพาหนีเข้าไปในเขตจันทบุรี อีกส่วนหนึ่งนายทองอยู่ นกเล็กพาหนีกลับไปชลบุรี (บางปลาสร้อย) หลังจากตีของกำลังของขุนรามหมื่นช่องไปพ้นจากระยองแล้ว ก็ยกกำลังติดตามนายทองอยู่ นกเล็ก ย้อนกลับมาที่ชลบุรี ที่วัดหลวง (วัดใหญ่อินทาราม) ชลบุรี นายทองอยู่ นกเล็ก ขอมอ่อนน้อมกับพระยาวชิรปราการ ๆ จึงมอบหมายให้เป็นผู้ปกครองเมืองชลบุรี ใช้นามว่า "พระยาอนุราชบุรีศรีมหาสมุทร" พร้อมทั้งมอบเงินให้อีก ๓ ซึ่งเพื่อให้ความช่วยเหลือแก่สมณะและราษฎรที่จะกลับมาทำมาหากินในเมืองชลบุรี จากนั้นจึงนำทัพกลับไปจันทบุรี ด้านนายทองอยู่ นกเล็ก ตั้งใจปฏิบัติตามคำสั่งของพระยาวชิรปราการอยู่ระยะหนึ่ง แต่ต่อมาก็กลับใจไปร่วมมือกับพวกโจรสลัด สร้างความเดือดร้อนให้แก่ประชาชน เมื่อพระยาวชิรปราการรวบรวมไพร่พลและพาหนะได้พร้อมแล้ว ก็ออกเดินทางจากจันทบุรี เพื่อกลับไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่กรุงเทพฯ กำลังของพระยาวชิรปราการได้ตรวจพบว่าโจรสลัดทางชายฝั่งทะเลตะวันออกเริ่มมาจนถึงชลบุรี ได้ไต่สวนและปลดนายทองอยู่ นกเล็ก และพรรคพวกออกจากตำแหน่ง

จังหวัดระยอง เมืองระยองปรากฏชื่อในพระอัยการตำแหน่งทางหัวเมือง พ.ศ. ๑๙๙๔ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า เมืองระยองเป็นหัวเมืองขึ้นตรี เจ้าเมืองมีศักดินา และราชทินนามว่า "ออดพระราชภักดีสงคราม" ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ระยองเป็นอีกเมืองหนึ่งที่ถูกกัมพูชาใช้โอกาสเข้ามากวาดต้อนเอาผู้คนไปกัมพูชาในขณะที่กรุงศรีอยุธยาทำศึกกันอยู่ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๐๐ - ๒๒๑๑

จังหวัดจันทบุรี ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมืองจันทบุรี (จันตะบูร หรือจันทบูร) มีฐานะเป็นหัวเมืองขึ้นนอกที่มีความสำคัญทั้งด้านการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจ เนื่องจากจังหวัดจันทบุรีเป็นจังหวัดชายขอบ ทิศตะวันออกของจังหวัดจันทบุรีติดต่อกับกัมพูชา ทิศใต้จรดชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย ซึ่งเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จันทบุรีจึงเป็นทั้งเมืองท่าและเมืองหน้าด่านของไทยทางภาคตะวันออก ที่คอยควบคุมและป้องกันการรุกรานเข้ามาของกองกำลังกัมพูชา และเวียดนาม

นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าตัวเมืองจันทบุรีในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ น่าจะตั้งอยู่ที่บริเวณบ้านหัววัว ตำบลพุงทลาย (ตำบลจันทนิมิตในปัจจุบัน) ซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำจันทบุรี ชุมชนนี้ขยายตัวไปตามลุ่มน้ำจันทบุรีจนถึงปากอ่าวในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ในช่วงนี้ชุมชนเมืองจันทบุรีคงประกอบไปด้วยคนหลายเชื้อชาติ มีทั้งของ ซึ่งเป็นคนพื้นเมืองเดิม คนไทยในฐานะผู้ปกครอง คนลาว คนเขมร กลุ่มชนเหล่านี้อยู่กันเป็นกลุ่ม ๆ เช่น บ้านขอม บ้านลาว เป็นต้น (จังหวัดจันทบุรี, ๒๕๓๖, หน้า ๕๘)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของจันทบุรีในสมัยอยุธยาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความขัดแย้งระหว่างอาณาจักรอยุธยากับกัมพูชา เช่นเดียวกับเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันออก เมื่อกรุงศรีอยุธยา

เสียแก่พม่าแล้ว จันทบุรีได้เป็นที่มั่นของพระยาวชิรปราการ ในการรวบรวมไพร่พล พาหนะ อาวุธ ยุทโธปกรณ์และเสบียงเพื่อกลับไปกอบกู้กรุงศรีอยุธยา

จังหวัดตราด เมืองตราดปรากฏชื่อเป็นครั้งแรกในพระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง ซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมืองตราดมีฐานะเป็นเมืองตรี สังกัดกรมพระคลัง ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระยาวชิรปราการยึดเมืองจันทบุรีได้แล้ว ได้ยกกำลังส่วนหนึ่งเดินทางต่อไปเมืองตราด ซึ่งกรมการเมืองและราษฎรชาวตราด ยอมอ่อนน้อมแต่โดยดี แต่ลำภาวจันทบุรีจะอดทนต่อสมออยู่ที่ปากน้ำเมืองตราดได้ขึ้น จึงเกิดการต่อสู้กันอยู่ครึ่งวัน กองกำลังของพระยาวชิรปราการจึงยึดเรือลำภาวจันทบุรีได้ ทำให้ได้ทรัพย์สินและพาหนะมาช่วยเสริมกองกำลังกู้ชาติได้อีกส่วนหนึ่ง

สมัยธนบุรี เมื่อรวบรวมไพร่พล พาหนะ อาวุธและเสบียงได้พบกับความต้องการแล้ว พระยากำแพงเพชรก็ยกกำลังกลับไปทอญที่กรุงศรีอยุธยาแล้วคืน วันกอบกู้กรุงศรีอยุธยาตามหลักฐานกล่าวว่าเป็นเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (เป็น ๑๕ ค่ำ) ตรงกับวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ ซึ่งหมายความว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถกอบกู้กรุงศรีอยุธยาได้ภายใน ๗ เดือน และปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ณ กรุงธนบุรี

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงมาตั้งราชสำนักอยู่ที่กรุงธนบุรีนั้น หลักฐานที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิจารณาเห็นว่า ด้วยกำลังไพร่พลที่พระองค์มีอยู่ คงไม่สามารถฟื้นฟูฐานะกรุงศรีอยุธยาได้ในระยะเวลาอันสั้น นอกจากนั้นการป้องกันรักษาที่ทำได้ยาก ทำให้พระองค์ต้องเสด็จกลับไปจันทบุรี แต่สมณพราหมณ์ เสนาบดี และประชาชนทูลวิงวอนให้ทรงเป็นผู้นำในการฟื้นฟูอาณาจักรขึ้นมาใหม่ เพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร์ และยังเป็นปัจจัยให้ทรงบรรลุล้มโพธิญาณอีกทางหนึ่งด้วย พระองค์จึงตั้งสัจจะที่จะบิณฑบาตและจะต้องหาชัยภูมิที่เหมาะสมกับกำลังที่ทรงมีอยู่ เพราะขณะนั้นภัยจากพม่ายังอยู่ใกล้ตัวมาก (ภารดี มหาพันธ์, ๒๕๒๖, หน้า ๑๙ - ๒๐)

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกในสมัยกรุงธนบุรี เกี่ยวข้องโดยตรงกับการรื้อฟื้นอำนาจของไทยในกัมพูชา เพราะภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ที่เป็นเส้นทางเดินทัพ และเส้นทางติดต่อระหว่างราชอาณาจักรทั้งสอง ทั้งทางบกและทางทะเล และเป็นหน้าด่านป้องกันการล่วงล้ำเข้ามาของกัมพูชา และเวียดนามทั้งทางบกและทางทะเลเช่นกัน

กัมพูชาเป็นประเทศเพื่อนบ้านที่มีปัญหาเกี่ยวกับเสถียรภาพทางการเมืองภายใน อันมีสาเหตุมาจากการขัดแย้งภายในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองอยู่เสมอ และทุกครั้งที่เกิดความขัดแย้ง ผู้ปกครองกัมพูชาจะขอความช่วยเหลือจากไทยและญวน (เวียดนาม) เมื่อใดที่ไทยมีอำนาจมั่นคง กัมพูชาจะยอมเป็นรัฐบริวารของไทย ในตอนปลายสมัยอยุธยา กัมพูชาก็ตั้งตัวเป็นอิสระ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๒ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีพระราชสาส์นไปถึงพระนารายณ์ราชาธิบดี กษัตริย์

กัมพูชา เดือนให้ส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทอง พระเจ้ากรุงกัมพูชาไม่ยอมรับอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี อ้างว่าเป็นเพียงลูกจันทระภูธรราชกุมารมัญญ์ กัมพูชาจะส่งเครื่องบรรณาการให้ได้ อย่างไร สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีคำรัสสั่งให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ และพระยาอนุชิตราชา เป็นแม่ทัพยกไปตีกัมพูชา ในปี พ.ศ. ๒๓๑๒ กองทัพของพระยาทั้งสองเดินผ่านหัวเมืองในภาคตะวันออกตอนบนไปได้เมืองพระตะบอง เสียมราฐ และโพธิ์สัตรีแล้ว ยังไม่ทันได้ตีเมืองหลวงของกัมพูชาก็ได้ทราบข่าว (คือ) ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จสวรรคตที่นครศรีธรรมราช กองทัพไทยจึงยกกลับ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ นักพระโศภิต เชื้อพระวงศ์กัมพูชายกกำลังมาโจมตีและกวาดต้อนผู้คนจากเมืองจันทบุรี และตรงไปกัมพูชา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดทัพทั้งทัพบกและทัพเรือไปตีกัมพูชาอีกครั้ง (พ.ศ. ๒๓๑๔) ในครั้งนี้ทางกัมพูชาได้ขอกำลังญวนมาช่วย แต่กองทัพไทยก็สามารถยึดเมืองบันทายเพชรได้ และอพยพม่านักองค์โนนขึ้นเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่าพระรามาธิบดี ส่วนพระนางรายณ์ราชหนีไปพึ่งญวน แต่ขณะนั้นญวนมีปัญหาการเมืองภายใน ไม่สามารถช่วยได้จึงกลับมาขอรวมทอมกับพระรามาธิบดี และได้ตั้งรกรากแห่งพระมหาอุปโยธาราในปี พ.ศ. ๒๓๑๔ ไทยจึงเข้าไปมีอิทธิพลในกัมพูชาเหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา

เหตุการณ์ที่น่าสนใจในภาคตะวันออกสมัยกรุงธนบุรี คือมีการจับอพยพเข้ามาประกอบอาชีพ และตั้งถิ่นฐานเป็นจำนวนมากที่จังหวัดตะเข็บเตา ราชบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด แล้วขยายไปในทางตอนบนของภาคได้แก่ นครนายก ปราจีนบุรี และสระแก้ว การค้าระหว่างไทยกับจีนฟื้นตัวขึ้นมา

ตอนปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพไปตีล้านช้าง เมื่อเสร็จศึกแล้วได้กวาดต้อนชาวลาว ทั้งลาวเวียง ลาวพวน มาไว้ที่จังหวัดสระบุรี ลพบุรี ราชบุรี ตะเข็บเตา และจันทบุรีเป็นจำนวนมาก

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามตามพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑" ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายพระนามตามพระพุทธรูปที่ทรงสร้างอุทิศถวายว่า "พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" เป็นปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์ ในวันที่ ๒ เมษายน ๒๓๒๕

หลังพระราชพิธีปราบดาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงสถาปนาพระราชวงศ์ และทรงแต่งตั้งข้าราชการตามโบราณราชประเพณีแล้ว ทรงดำรัสสั่งให้เตรียมสร้างพระนครใหม่ทางฟากตะวันออก ราชอาณาจักรใหม่ได้ทำพิธียกเสาหลักเมือง เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๓๒๕ สร้างเสริมเสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีบรมราชาภิเษก ให้ถูกต้องตามโบราณราชประเพณีอีกครั้งพร้อมกับการสมโภชพระนคร (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๐๓, หน้า ๑๐๔ - ๑๐๕)

นโยบายสำคัญที่กษัตริย์สามพระองค์แรกแห่งบรมราชจักรีวงศ์ทรงยึดถือร่วมกันคือ "สร้างบ้านเมืองให้ใหญ่โตสง่างาม เทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา" หรือที่พูดกันทั่ว ๆ ไปว่า "ให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดี" และเพื่อให้เป็นไปตามพระบรมราชาบายดังกล่าว พระองค์จึงได้ทรงดำเนินการ ๑) ปรับปรุงการปกครอง ๒) พัฒนาขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรม ๓) ปรับปรุง และฟื้นฟูเศรษฐกิจ

ในด้านการปกครอง ทรงปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น และยังนำกฎหมายเก่ากรุงศรีอยุธยา มาแก้ไขใหม่ เรียกว่า "กฎหมายตราสามดวง" ในส่วนที่เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ให้อยู่ในความรับผิดชอบของพระยาพระคลัง (กรมท่า) ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือในฐานะเป็นหัวเมืองชั้นใน ขึ้นอยู่กับสมุหนายก

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่

๑) เหวียนฮาน (Nguyen Anh) หรือที่คนไทยเรียกว่า องค์เชียงสีอ ได้ขึ้นก่อกำเนิดการเมืองเข้ามาขอตั้งพระบรมโอรสาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาธิราชไว้ และเสด็จมาช่วยตีชิงฮั่นคืนถึง ๒ ครั้ง แต่ไม่สำเร็จ องค์เชียงสีอ จึงไปติดต่อขอความช่วยเหลือจากฝรั่งเศส ในที่สุดก็สามารถยึดฮั่นคืนได้ และเสด็จกลับได้ และสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าเวียดนามญาลอง

๒) ทำสงครามกับเวียดนามด้วยเรื่องของกัมพูชานาน ๑๕ ปี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถึงแม้ว่าจะได้กัมพูชาเป็นรัฐบริวาร และการพระมหากษัตริย์ไทยทรงอุปการะรักษาพยาบาลและกษัตริย์กัมพูชา ในฐานะราชบุตรบุญธรรมอยู่หลายพระองค์ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาไม่สู้ปรองดองดีเท่าที่ควร เนื่องจากความขัดแย้งในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองของกัมพูชาเอง จึงให้ไทยและเวียดนามต้องไปเผชิญหน้ากันในกัมพูชา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ประมาณถึง ๑๕ ปี พระองค์จึงต้องทรงสร้าง ความเข้มแข็งให้กับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียง

๓) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะบ้านที่มีประชากรอยู่หนาแน่น ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นเป็นเมืองถึง ๕ เมืองคือ ประจันตคาม กบินทร์บุรี อรัญประเทศ วัฒนานคร และศรีโสภณ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๓๔, หน้า ๑๔๔ - ๑๔๕)

ที่จังหวัดชลบุรีรัตนอนัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กลุ่มลาวอาลาปากน้ำ ที่ขอไปตั้งบ้านแปงเมืองใหม่ที่บ้านป่าแค้นพระรถ (พื้นที่ที่เป็นอำเภอนนทบุรีและพนาทองในปัจจุบัน) ได้ตั้งเป็นเมืองขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๗๑ ชื่อ "เมืองพนัสนิคม" มีพระอินทราชาเป็นเจ้าเมือง

ส่วนหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปราการและกำแพงเมืองให้แข็งแรงเพื่อป้องกันภัยจากทางทะเล โปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงรักษารัตนเรศเป็นแม่กองไปสร้างป้อมปราการ และวัดเมืองที่จังหวัดฉะเชิงเทรา ให้พระยาพระคลัง (ดิศบุญนาคน) เป็นแม่กองออกไปสร้างป้อมค่าย และเมืองจันทบุรีขึ้นใหม่ที่บ้านเนินวง และสร้างป้อม

ที่ด่านปากน้ำแหลมสิงห์ และยอดเขาแหลมสิงห์ ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ป้อมไทรหินาค และป้อมพิฆาตปัจจามิตร

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาปการณทางการเมืองภายในยังคงมีเสถียรภาพเหมือนเดิม แม้ว่าจะมีกบฏเจ้าอนุวงศ์ กบฏเมืองไทรบุรี และสงครามยึดเอื้ระหว่างไทยกับเวียดนามด้วยเรื่องกัมพูชา แต่ก็ไม่กระทบกระเทือนกับฝ่ายไทยมากนัก ราชอาณาจักรไทยในรัชสมัยนี้แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง และปลอดภัยจากการรุกรานของพม่า เป็นระยะเวลาที่อารยธรรมตะวันตกเริ่มหลังไหลมาสู่ภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ มหาอำนาจตะวันตกอื่นได้แก่ อังกฤษและฝรั่งเศส กำลังแข่งขันกันแสวงหาผลประโยชน์ในเอเชียอาคเนย์ อันจะส่งผลกระทบโดยตรงแก่ประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงของไทย ซึ่งจะไดศึกษาต่อไปใน "พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงใต้ยุคปรับปรุงประเทศถึงปัจจุบัน"

บรรณานุกรม

๑. เอกสารชั้นต้น

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๓). พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี. ใน พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี และเรื่องจังหวัดปราจีนบุรี พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฉาปนกิจศพนางแม่น บุญานนท์ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๐๓. กรุงเทพฯ: วัดมกุฏกษัตริยาราม.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยา. (๒๕๐๕). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

_____. (๒๕๐๕). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (๒๕๐๔). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

_____. (๒๕๐๔). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

_____. (๒๕๐๔). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

_____. (๒๕๐๔). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ฉบับที่ ๓ และที่ ๔. (๒๔๙๙). กรุงเทพฯ: มุลินธิพิพิธภณท์วังวรดิศ.

พันจันทนุมาศ (เจิม). (๒๕๑๕). พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๔) กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

- พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ, (๒๕๕๑), ๔๔ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ, กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์
 ศิลปากร, กรม, (๒๕๔๒). นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติปราจีนบุรี, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
 ศิลปากร, กรม, กองโบราณคดี, (๒๕๓๕). ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ,
 ปราจีนบุรี: หน่วยศิลปากร ๕ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- _____. (๒๕๓๖). ประวัติศาสตร์และโบราณคดี เมืองศรีมโหสถ, เล่ม ๒, ปราจีนบุรี: หน่วย
 ศิลปากร ๕ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- _____. (๒๕๓๖). แผนงานอนุรักษ์และพัฒนาเมืองศรีมโหสถ, ปราจีนบุรี: หน่วยศิลปากร ๕
 กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- _____. (๒๕๑๒). พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (๒๕๑๒). พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ๑๐๖ จดหมายเหตุรายวันทัพ, กรุงเทพฯ:
 โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ศิลปากร, กรม, กองโบราณคดี, (๒๕๔๖). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระราช
 หัตถเลขา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (๒๕๑๕). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน,
 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (๒๕๐๔). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ, กรุงเทพฯ:
 คุรุสภา.
- _____. (๒๕๓๔). รายงานการขุดค้น และขุดแต่งโบราณสถานสระมรกต, ปราจีนบุรี: หน่วย
 ศิลปากร ๕ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- _____. (๒๕๓๖). รายงานการขุดค้นและขุดแต่งเมืองดงละคร, ปราจีนบุรี: หน่วยศิลปากร ๕
 กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- ศิลปากรที่ ๕, หน่วยกองโบราณคดี กรมศิลปากร, (๒๕๑๔). รายงานการสำรวจศึกษาแหล่ง
 โบราณคดีในภาคตะวันออก, ปราจีนบุรี: หน่วยศิลปากรที่ ๕.
- _____. (๒๕๒๖). รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีโคกพนมราบ, (เอกสารจัดสำเนา).
- ศิลปากร, กรม, (๒๕๓๑). แหล่งโบราณคดีประเทศไทยเล่ม ๑, กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี
 กรมศิลปากร.
- สถิติแห่งชาติ, สำนักงาน, (๒๕๓๖). สมุดรายนามสถิติภาคตะวันออก, กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติ
 แห่งชาติ.
- สถิติจังหวัดชลบุรี, สำนักงาน, (๒๕๕๑). รายงานสถิติจังหวัดชลบุรี พ.ศ. ๒๕๕๑, ชลบุรี:
 สำนักงานสถิติจังหวัดชลบุรี.
- สิ่งแวดล้อมแห่งชาติ, สำนักงานคณะกรรมการ, (๒๕๒๙). แผนที่ทรัพยากรพื้นที่ชายฝั่งทะเล
 ตะวันออก, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ.
- หอสมุดแห่งชาติ, (๒๕๐๕). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒),
 กรุงเทพฯ: ปพัฒนาการพิมพ์.

.....(๒๕๐๖). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔). กรุงเทพฯ: ป. พิศนาคะการพิมพ์.

๒. เอกสารชั้นรอง

ขจร สุขพานิช. (๒๕๑๔). ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วัฒนา
สังคมศาสตร์.

จันทบุรี, จังหวัด. (๒๕๔๓). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และ
ภูมิปัญญา จังหวัดจันทบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ฉะเชิงเทรา, จังหวัด. (๒๕๔๓). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และ
ภูมิปัญญา จังหวัดฉะเชิงเทรา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ชลบุรี, จังหวัด. (๒๕๔๔). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และ
ภูมิปัญญา จังหวัดชลบุรี. ชลบุรี: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ชิน อยู่ดี. (๒๕๒๙). สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ตำราเกียรติ นกสกล. (๒๕๓๒). เอกพนมดี. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องชลบุรี:
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เล่ม ๑. หน้า ๑-๑๔. ชลบุรี: มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒบางแสน.

ตำราวรรณภาพ, สมเด็จพระยา. (๒๕๐๕). ไทยรบพม่า. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

..... (๒๕๑๕). "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

..... (๒๕๖๔). แสดงนรภาพของสาวดารสยาม. เล่ม 1. มปท.

ตราด, จังหวัด. (๒๕๔๓). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และ
ภูมิปัญญา จังหวัดตราด. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ตรี ยมาตบุญ. (๒๕๐๒). นำเที่ยวจังหวัดชลบุรี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายแพทย์ขุนบรรจง เวชกิจ (บรรจง มุตตามระ). มปท.

ธิดา สาระยา. (๒๕๓๒). (ศรี) ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของประเทศไทย. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.

นครนายก, จังหวัด. (๒๕๔๕). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และ
ภูมิปัญญา จังหวัดนครนายก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

นิคม มูลิกะคามะ และบรรจบ เทียบหัต, เรียบเรียง. (๒๕๑๔). โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

นิธิ เขียวศรีวงศ์. (๒๕๓๔). การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนค ฟรันทิง
เซ็นเตอร์.

ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ. รวบรวม. (๒๕๓๔). ลายพระยาราชวังสัน (หวัง). ใน สายสกุล
สุลต่านสุลัยมาน พ.ศ. ๒๔๔๕ - ๒๕๓๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อมรินทร์ฟรันทิงกราฟ.

ปราจีนบุรี, จังหวัด. (๒๕๒๔). ดวงมณีตะวันออก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว.

_____. (๒๕๔๔). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุลสุภา.

พีรพน พิสณุพงศ์. (๒๕๓๒). โคกพนมดี: ข้อมูลจากเครื่องมือนหิน. ใน เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง ชลบุรี: ประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรม. เล่ม ๑ หน้า ๔๙ - ๘๐. ชลบุรี: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน.

_____. (๒๕๔๕). งานโบราณคดีในภาคตะวันออกของประเทศไทย. ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

ภารดี มหาฉันทน์. (๒๕๒๖). ประวัติศาสตร์การปกครองไทย. กรุงเทพฯ: อพาสาน.

_____. (๒๕๒๖). ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่. กรุงเทพฯ: อพาสาน.

_____. (๒๕๕๒). พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชลบุรี. ชลบุรี: สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.

_____. (บรรณาธิการ). (๒๕๒๘). รายงานการสัมมนา เรื่อง วัฒนธรรมภาคตะวันออก. ชลบุรี: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน.

ภารดี มหาฉันทน์ และคณะ. (๒๕๕๔). ตระกูลเก่าในจังหวัดชลบุรี: วิถีและพลัง. ชลบุรี: สาขาวิชาไทยศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.

ภารดี มหาฉันทน์และคนอื่น ๆ. (๒๕๕๒). แบบแผนการเรียนรู้ชนบทไทยภาคตะวันออก, ศูนย์สนับสนุนการวิจัยจากโครงการชนบทศึกษา สำนักงานปลัดทบวงมหาวิทยาลัย. ชลบุรี: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.

วิจิตรมาตรา, ชุน. (๒๕๓๗). เรื่องของเมืองชลข. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชาวพาณิชย์. พิมพ์แจกในงานทอดกฐิน ณ วัดผานทอง จังหวัดชลบุรี.

ศิลปากร กรม. (๒๕๔๓). ชลบุรีภาคต้น. มปท.

_____. (๒๕๓๘). ปราสาทเขาน้อยจังหวัดปราจีนบุรี. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุป.

ศรีศักดิ์ วาสีโกดม. (๒๕๕๔). พัฒนาการทางสังคม - วัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

_____. (๒๕๔๕). อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรร่วมกับมูลนิธิญี่ปุ่น. (๒๕๔๓). เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

สระแก้ว, จังหวัด. (๒๕๔๕). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดสระแก้ว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุลสุภา.

สุภัทร สุคนธาภิรมย์ ณ พัทลุง. (๒๕๓๗). ผู้สืบสกุลเจ้าพระยาจักรี (หมุด) "สมุทธานนท์". ใน อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นางฉวี ตันตราภรณ์.

อินแกรม, เจมส์ ซี. (๒๕๕๒). การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย ๑๙๕๐ - ๑๙๗๐. (สุศรี มณีพฤกษ์และเฉลิมพจน์ เอี่ยมกมลดา แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

๓. วิทยานิพนธ์

ตำรวจเกียรติ นกสกุล. (๒๕๕๒). *โครงการศึกษาวิจัยวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมสมัยโบราณของชุมชนบริเวณโคกพนมดี จังหวัดชลบุรี*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาวดี มหาจันทร์. (๒๕๑๗). *การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

วงเดือน นราลัจจ์. (๒๕๑๔). *การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗ - ๒๓๙๔)*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรรณิ์ แผลูกอินทร์. (๒๕๓๔). *ความสำคัญของการผลิตเพื่อการค้าของเมืองชะเชิงเทราในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาเบาริง*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ชติศร หนองพินาย. (๒๕๓๒). *กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลง ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ถึงการทำสนธิสัญญาเบาริง (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๙๓)*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

๔. วารสาร/นิตยสาร

พิรพน พิณพวงค์. (๒๕๓๒). *ปราสาทเขาน้อยที่อรัญประเทศ*. นิตยสารศิลปวัฒนธรรม, ๑๐ (๘) มิถุนายน ๒๕๓๒.

_____. (๒๕๓๓). *โบราณคดีบนที่ราบชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย*. วารสารเมืองโบราณ, ๑๖ (๓) กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๓๓.

เมืองโบราณ, บริษัท. (๒๕๒๒). *วารสารเมืองโบราณ*, ๕ (๓) กุมภาพันธ์ - มีนาคม ๒๕๒๒

ศิลปากร, กรม. (๒๕๓๒). *นิตยสารศิลปากร*, ๓๒ (๖) มกราคม - กุมภาพันธ์ ๒๕๓๒.

ศรีศักดิ์ วลิตโกตม. (๒๕๒๒). *ร่องรอยของชุมชนโบราณลุ่มน้ำพานทอง*. วารสารเมืองโบราณ, ๕ (๓), ๓๙ - ๔๕ กุมภาพันธ์ - มีนาคม ๒๕๒๒.

_____. (๒๕๓๓). *จันทบุรี-ปราจีนบุรีกับการเป็นแหล่งอารยธรรมภาคตะวันออก*. วารสารเมืองโบราณ, ๑๖ (๓) กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๓๓.